

Studená válka – bipolární uspořádání světa ve druhé polovině 20. století

Recenze knihy profesora Vladimíra Nálevky „Studená válka“, Triton 2003

Kamil Brožek

Studená válka v druhé polovině dvacátého století výrazným způsobem ovlivnila životy lidí většiny národů světa a její dozvuky jsou ve světové politice zřetelně patrné dodnes. Důvodem je globální rozměr ideologického a mocenského zápasu Spojených států a Sovětského svazu po druhé světové válce.

Práce profesora Vladimíra Nálevky „Studená válka“, kterou v roce 2003 knižně vydalo nakladatelství Triton, je dalším z kvalitních příspěvků k pochopení složitého poválečného období. Autor, který je předním českým odborníkem na popisovanou oblast, si narozdíl od řady svých dřívějších prací tentokrát nekladl za cíl přinášet nové poznatky či pohledy na vývoj v jednotlivých zemích, pouze stručně a přehledně shrnul všechny důležité milníky studené války.

Knihou sleduje vývoj studené války od jejích začátků ve druhé polovině 40. let, přes formování soupeřících bloků, první velké krize, válku v Koreji a další dílčí konflikty v rozvojovém světě až k systémové krizi Sovětského svazu a následnému konci bipolárního uspořádání světa na začátku 90. let minulého století.

V první kapitole autor shrnuje předpoklady vzniku studené války. Tím základním byl výsledek druhé světové války, s jejímž koncem zaniklo velmocenské postavení poražených mocností - Německa, Itálie a Japonska. Naopak dramaticky se posílilo postavení Sovětského svazu, jemuž se naskytl příležitost rychle šířit a podporovat komunistickou ideologii v různých částech světa, a Spojených států, které proti původním Stalinovým předpokladům opustily svoji tradiční politiku izolacionismu.

Bipolární rozdělení planety bylo vyústěním zásadního oslabení pozic tradičních velmocí, což v poválečném období usnadnilo nastartování dekolonizačního procesu v řadě zemí. Velká Británie a Francie, ač patřily mezi vítěze, vyšly z globálního konfliktu značně hospodářsky oslabeny a jejich koloniální impéria se začala záhy bortit.

Jako klíčové momenty, jež přispěly k fyzickému i ideologickému rozdělení světa na dva soupeřící tábory, Nálevka vypíchl Churchillův projev ve Fultonu z března 1946 a teze amerického diplomata v Moskvě George F. Kennana, které se staly základem tzv. Trumanovy doktríny. Prezident USA Harry Truman touto novou politickou koncepcí prosazoval důsledné zadržování komunismu kdekoli na světě.

Nástrojem těchto amerických snah v poválečné Evropě byl Marshallův plán hospodářské pomoci, kterým se Spojeným státům podařilo ekonomicky a ve svém důsledku i politicky stabilizovat západní Evropu.

Marshallův plán z roku 1947 výrazně přispěl k rozdělení Evropy, protože přinutil evropské země definitivně se přiklonit k jedné ze supervelmocí. Státy v sovětské sféře vlivu, tj. v zásadě tam, kde hlavní zásluhu na osvobození od německých nacistů měla Rudá armáda, odmítly Marshallův plán přijmout.

První spornou otázkou nastupujících supervelmocí a jejich válečných spojenců bylo logicky poválečné směřování Německa, jehož osudem se mělo stát rozdělení země na čtyři desítky let. Jak Nálevka zdůrazňuje, vznikem německých států v roce 1949 byly v Evropě přesně vymezeny hranice dvou mocenských bloků.

Proces utváření stavu politické a vojenské rovnováhy byl dlouhý a jak je v knize dobře popsáno, probíhal ve své různosti a specifčnosti prakticky ve všech státech na celé Zemi při vzniku různých vojenských a ekonomických paktů.

Faktorů, které bipolaritu utvářely a zpevňovaly, bylo samozřejmě daleko více, například už „handrkování“ o míře vlivu na osvobozených územích během druhé světové války nebo proklamace antikoloniálního zaměření obou supervelmocí.

Zásadním faktorem byl ovšem vojenskohospodářský potenciál USA a SSSR, který umožnil jejich vojenskou převahu nad okolním světem (vývoj a kontrola jaderných zbraní) a v bipolárním soupeření působil jako rozhodující mocenský nástroj. Bipolarita byla výrazně ideologizována, když do hlav lidí se vtloukala pomocí vzájemného odstrašování nepřítele a rozdmýcháváním obav z termojaderné války.

Třetí svět se změnil v nárazníkový pás mezi velmocemi, přičemž nekrvavější bojiště studené války se nacházela v Asii. Nejhorší z nich, korejská válka, si velmi hrubým odhadem vyžádala pět miliónů lidských životů. Naléhavost naplnit v roce 1950 Trumanovu doktrínu na Korejském poloostrově byla v očích Washingtonu znásobena tím, že o rok dřív Mao Ce-tung vyhnal z Číny na Tchajwan v zemi draka neoblíbeného generála Čankajška, kterému nebyla nic platná ani rozsáhlá podpora Američanů.

Druhá kapitola Nálevkovy knihy popisuje, jak se vítězstvím komunistů v Číně radikálně změnila geopolitická situace v celé Asii. Spojené státy se musely politicky a ekonomicky přeorientovat na Japonsko, což vedlo do určité míry k pozdějšímu rychlému vzestupu hospodářství na japonských ostrovech.

Stalin naopak zpočátku nepovažoval Čínu za cíl svého geopolitického zájmu a preferoval Japonsko. Na podzim 1949 však realisticky odhadl své možnosti a těžiště svých mocenských ambicí přenesl do Pekingů.

Jak se však později ukázalo, „rudá“ Čína se svým obrovským lidským a surovinovým potenciálem měla daleko ke snadno ovládanému satelitu a přes počáteční dobré vztahy mezi Čínou a SSSR se v jejich vztahu daly brzy vystopovat zárodky budoucího antagonismu.

Základní cíle Spojenců, tzn. porážka a odzbrojení japonských jednotek v Koreji a osvobození Koreje od japonské koloniální vlády, byly sice dosaženy, ale tzv. moskevská smlouva, která předpokládala časově omezené poručnictví a hlavně svobodu homogenního národa, nebyla naplněna. Cizí jednotky opouštějící koncem 40. let Korejský poloostrov nechávaly za svými zády národ, který zůstal dodnes rozdělen. Represe v ovzduší teroru a porušování rozličných práv člověka a národa se odehrávaly na obou stranách 38. rovnoběžky.

Na ní korejská válka začala a po zuřivých tříletých bojích v roce 1953 také skončila.

Politickou odpovědnost za rozdělení Koreje nesou Spojené státy a Sovětský svaz, které tento zhoubný proces vědomě podporovaly už v letech před válkou, bezprostřední odpovědnost za její rozpoutání však nesou Korejci sami.

Autor knihy opomněl zmínit, že již v roce 1948 existovaly na obou stranách rovnoběžky útočné plány na ovládnutí protivníkovy území a toto napětí ponoukalo oba zneprátené režimy k aktivitě. Nakonec to byl ovšem Kim Ir-sen, který, povzbuzen příchodem korejských válečných veteránů z Číny a hlavně prohlášením státního tajemníka Deana Achesona, že na Jižní Koreu se nevztahují americké bezpečnostní záruky, si za přispění Mao Ce-tunga vyprosil u Stalina souhlas k útoku na jih.

Čína si díky svému působení v korejské válce vydobyla zcela výsadní postavení v jinak bipolárním světě. „Válka (v Koreji) změnila Mao Ce-tungovu Čínu ve vojenskou velmoc prvořadého významu, což znepokojilo nejen asijské státy, ale i Sovětský svaz,“ píše Nálevka. Vliv Číny na světové dění poté nepřetržitě rostl až do konce studené války a od 90. let se s postupující hospodářskou globalizací už několikrát znásobil.

Třetí kapitola Nálevkovy práce popisuje počátky integračního procesu v Evropě a začlenění Adenaurových Spolkových republik Německa do západních mezinárodních struktur. Montánní

unie Francie, Itálie, SRN a států Beneluxu, kterou se vytvořil společný trh uhlí a oceli, byla prvním základním kamenem dnešní Evropské unie.

V kontextu poválečného vývoje sice montánní unie reprezentovala především prvotní snahy části západní Evropy o dosažení hospodářské nezávislosti a konkurenceschopnosti vůči Spojeným státům, v 50. letech se však stala hlavně odrazíštěm pro naplňování amerických vojenských cílů. Jejich dosažení usnadnil strach ze Sovětského svazu a jeho rozrůstajícího se jaderného arzenálu.

Čtvrtá kapitola s příznačným názvem Krize roku 1956 popisuje revolty proti komunistickým režimům v jednotlivých zemích socialistického bloku. První otevřená vystoupení se uskutečnila již v roce 1953 v Československu a NDR, daleko dramatičtější potom byly události v Polsku a Maďarsku o tři roky později.

Chruščovův zásadní projev na 20. sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu, který projevům odporu v Polsku a Maďarsku bezprostředně předcházel, Nálevka nazývá „prvním nahlédnutím do Pandořiny skříňky, které přispělo k postupné korozi sovětského systému“. Jak dodává, přes určitou sebereflexi z hlediska části vládnoucích elit – tj. přes kritiku kultu osobnosti Stalina - však Chruščovův projev v žádném případě nezpochybňoval podstatu sovětského totalitního systému.

Postupné zpevňování bipolarity také nesmělo být narušeno nekontrolovatelným vývojem v satelitních státech. Lidové povstání v Maďarsku proto bylo bez milosti utopeno v krvi pod koly sovětských tanků.

V páté kapitole se autor zabývá především událostmi, které vyústily v karibskou krizi. Mimo jiné podrobněji zmiňuje i počátek roztržky mezi SSSR a Čínou - hlavně kvůli neochotě Sovětů poskytnout dálněvýchodnímu obrovu jaderné zbraně. Peking se k nim nakonec dostal vlastním vývojem, když v roce 1964 provedl první pokusný jaderný výbuch v poušti Lobnor. První pokusy o zastavení šíření jaderných zbraní v roce 1957 ztroskotaly v atmosféře přetrvávajícího napětí kolem západního Berlína a postupně se vyhrocující situace na Blízkém východě i Indočíně. Úvahy o bezjaderném pásmu ve střední Evropě Spojené státy odmítly s vědomím převahy zemí Varšavské smlouvy v konvenčních zbraních.

Zbrojní závody poté pokračovaly a v květnu 1962 se Kreml rozhodl postavit odpalovací rampy pro rakety s jadernými hlavicemi na Kubě. Tam se nedlouho předtím dostal k moci mladý revolucionář Fidel Castro, kterého USA svojí krátkozrakou politikou nasměrovaly k úzké spolupráci se Sovětským svazem.

Proti záměru Chruščova instalovat na Kubě rakety, který na podzim téhož roku začal být naplňován, se razantně postavil nový americký prezident J. F. Kennedy a situace se začala dramaticky vyostřovat.

Na obou stranách se ozývaly jestřábí hlasy vyzývající ke konfrontaci, realistický postoj obou státníků nakonec odvrátil od lidstva hrozící jadernou katastrofu. Moskva se v kompromisní dohodě zavázala odvést tzv. ofenzivní zbraně z Kuby a Kennedy slovně garantoval bezpečnost ostrova, a tím i celého Castrova režimu. Navíc v tajném dodatku se USA zavázaly k likvidaci svých raket v Turecku. Karibská krize tak podle Nálevky skončila spíše vítězstvím Moskvy.

Za karibské krize, na jejíž mírové kompromisní řešení nakonec doplatil Chruščov a zřejmě i Kennedy, byl svět nukleární hrozbě nejbližší, čelil jí však v menší míře vícekrát. Američané uvažovali o lokálním nasazení svých jaderných zbraní i ve válkách v Koreji a Vietnamu, strach z jaderného armagedonu potom poznamenal i začátek 80. let.

V šesté kapitole se autor zaměřil na poměrně detailní popis událostí na Blízkém východě včetně suezské krize a šestidenní či jomkipurské války, vyhnul se ale hlubšímu zpracování příčin chronické nestability v regionu, která tam přetrvává dodnes.

Tvrzení, že základní překážkou narovnání vztahů na Blízkém východě je „zásadní civilizační, hodnotový a náboženský rozdíl mezi dvěma naprosto odlišnými typy společností“ je jen poněkud obecným vysvětlením. Problémem je prokazatelné pošlapání práv Palestinců nejen během procesu vzniku židovského státu Izrael, ale i v současnosti, kdy jsou v něm systematicky přidušovány jejich snahy o vlastní socioekonomický rozvoj.

Sedmá kapitola popisuje poválečný vývoj v Indočíně, kde z hlediska mocenských ambic pohořeli nejdříve Francouzi a po nich i Američané. Pro ně byla válka ve Vietnamu největší prohrou v historii, pastí, z níž hledali cestu ven podobně obtížně jako o patnáct let později Sověti v Afghánistánu.

K ukončení bojů ve Vietnamu v březnu 1973 došlo v atmosféře nastupujícího uvolnění v politice mocností, kdy přes vrcholnou fázi sovětské moci na světové dění bipolaritu částečně oslabilo Kissingerovo koketování s Čínou.

V osmé kapitole se autor podrobněji věnuje změnám v sovětské mocenské struktuře v polovině 60. let, zpočátku slibnému vývoji v některých středoevropských zemích sovětského bloku včetně „pražského jara 1968“ a několika pokusů o smluvní omezení počtu jaderných zbraní.

„Rovnováha strachu prosadila politickou koncepci vzájemné zdrženlivosti,“ poznamenává Nálevka. Samotná zdrženlivost však jaderný arzenál ve světě příliš nezredukovala, k výraznějšímu snížení počtu jaderných hlavic došlo až s koncem bipolárního uspořádání světa na přelomu 90. let.

Poslední, devátá kapitola se nejdříve zaměřuje na destruktivní procesy v komunistických zemích a na vznik opozičních platforem v Československu a Polsku. Ve většině zemí včetně SSSR vládnoucí komunistické aparáty stárnuly a ztrácely akceschopnost v politických i hospodářských otázkách.

Ranou do vazy slábnoucího socialistického bloku bylo rozhodnutí amerického prezidenta Ronalda Reagana odstartovat nové závody ve zbrojení. Bývalý hollywoodský herec spíše druhořadého významu se zapsal do dějin jako geniální politik a stratég projektem „hvězdných válek“. Tím vyzval Sovětský svaz na souboj, ve kterém byl předem znám vítěz a poražený. „Lze odpovědně konstatovat, že Reaganova zbrojní spirála výrazně přispěla k totálnímu selhání sovětského hospodářského systému,“ dodává Nálevka.

Vše dokonala Gorbačovova „přestavba“, která byla už jen zoufalým pokusem prosadit reformy v rámci, který je již nedokázal unést. Gorbačovova sice umírněná, ale současně poměrně dosti chaotická politika okořeněná velkou vstřícností vůči Západu navíc podlamovala autoritu neostaliniistických komunistických vlád v satelitních státech, které již neměly lidem co nabídnout a navíc ztratily oporu v Moskvě.

Gorbačov už v červenci 1988 ve Štrasburku odmítl Brežněvovu doktrínu o omezené státní suverenitě socialistických zemí, kterou o dvacet let dříve zrodila invaze armád Varšavské smlouvy do Československa. „Tím vlastně dal pryč ruce od tamních (východoevropských) stranických vedení, které se tak ocitly v mocenském vzduchoprázdnu,“ konstatuje Nálevka. V roce 1989, kdy se komunistické režimy sovětského bloku v Evropě zhroutily, Gorbačov tento postoj při jednání s George Bushem starším potvrdil výměnou za garance pro Sovětský svaz, o jejichž náplni a rozsahu se dosud živě spekuluje.

Pád Berlínské zdi v listopadu 1989 studenou válku symbolicky ukončil a de facto tím započalo znovusjednocování Německa. Neméně významným milníkem světových dějin byl

ovšem i rozpad Sovětského svazu. Samostatnou cestou se ale vydaly i další národy kdysi relativně pevných soustátí – v Jugoslávii vše skončilo krvavým konfliktem, zánik Československa proběhl poměrně klidně.

Nástup kapitalismu v naprosté většině zemí bývalého socialistického bloku včetně Ruska a pragmaticky se přeorientované Číny urychlily globalizační tendence ve světovém hospodářství.

Otázkou ovšem zůstává, kam se bude kapitalistický systém ubírat dál a jak se bude vyrovnávat s ekonomickými, politickými a ekologickými výzvami, které před ním stojí. Jak Nálevka v dodatku své knihy uvádí, porážkou socialismu „ztratil kapitalismus důležitý korektiv, který účinně působil zejména po druhé světové válce.“ Postupující globalizace světového hospodářství navíc podle autora vytváří prostor pro levicový a pravicový extremismus.

Až na krátký doslov má Nálevkova kniha důsledně informativní charakter. Díky své přehlednosti může být odrazovým můstkem do studia moderních světových dějin nejen pro laickou veřejnost, ale i začínající historiky.

V Praze 21. května 2008

Brosel Kamil